

KAROL MALECZYŃSKI

POLSKI DOKUMENT KSIĄŻĘCY SĄDOWY DO POŁOWY
XIII WIEKU *

Jeśli posiadamy dziś dość szeroką literaturę prawnohistoryczną na temat dawnego procesu sądowego polskiego czy poszczególnych jego stadiów¹, to dotychczas nie poświęcono prawie wcale uwagi dyplomatycznej stronie zagadnienia; nie została wzięta pod uwagę strona zewnętrzna, a zwłaszcza wewnętrzna dokumentów sądowych polskich książęcych, zwłaszcza do połowy XIII w., tj. wyroki sądowe książęce.

Polska należała do krajów, w których długo, dłużej niż w sąsiednich Czechach czy Węgrzech, obowiązywało prawo zwyczajowe². Pierwsze o nim wzmianki pochodzą jeszcze z pierwszej połowy XI w.³, pierwsza kodyfikacja, oczywiście nieurzędowa, powstała dopiero w trzeciej ćwierci XIII w.⁴ Brak natomiast w Polsce zachowanych postanowień książęcych o charakterze ogólnopaństwowym, statutów książęcych, jak je znamy z dyplomatyki czeskiej czy węgierskiej XI i XII w.⁵

Później też niż w Czechach i na Węgrzech powstał w Polsce w ogóle dokument monarszy, przynajmniej późniejsze są o nim pierwsze wzmianki. Odliczywszy regest zaginionego dokumentu Mieszka I, tzw. dokument

---

* Artykuł przesłany w języku francuskim do księgi pamiątkowej prof. J. Sebanka.

¹ Por. J. Rafacz, *Dawny proces polski*, Warszawa 1925; S. Kutrzeba, *Dawne prawo sądowe polskie w zarysie*, Kraków 1921; R. Taubenschlag, *Proces polski XIII i XIV w.*, Lwów 1927; A. Vetulani, *Pozew sądowy w średniowiecznym procesie polskim*, Kraków 1925.

² Najstarszy dokument czeski książęcy pochodzi z 1000 r.; por. G. Friedrich, *Cod. dipl. regni Bohemiae*, t. I, Pragae 1907, nr 40.

³ Por. Cosmas, *Chronicon Bohemorum*, ed. B. Bretholz, Berlin 1923, I, II, c. 2.

⁴ J. Matuszewski, *Najstarszy zwód prawa polskiego*, Warszawa 1959.

⁵ Por. Friedrich, *op. cit.*, nr 37; L. Zavadzky, *A szent Istvan, szent Laszlo es Kalman korabeli törvények es zsinati határozatok forvasai*, Budapest 1904.

*Dagome iudex*⁶, i sporadyczne wzmianki o zaginionych listach monarchów polskich do władców ościennych⁷, pierwszy stojący jeszcze na pograniczu listu i dokumentu akt polskiego księcia pochodzi z lat 1079—1085⁸. Od 1149 r. poczynają się one mnożyć, osiągając po skłon tego stulecia liczbę około 25 autentyków⁹. I tu znów pod względem ilościowym dokument książeży polski stoi wyraźnie w tyle za dokumentem książeżym czeskim czy królewskim węgierskim¹⁰.

Spomiędzy dokumentów książeżych polskich pochodzących z lat 1176—1250 należy wyodrębnić wyroki sądów książeżych w sprawach spornych o nieruchomości (odpowiedników dla wyroków w sprawach karnych nie posiadamy). Różnią się one od zwykłych przywilejów nadawczych zwłaszcza formułami protokołu wstępnego i eschatokołu. Na przestrzeni obchodzącego nas czasu (1176—1250) możemy naliczyć około 20 (bez zaginionych) wyroków sądowych książeżych, nie biorąc pod uwagę podobnych aktów sędziów książeżych czy wyroków wojewodzińskich i kasztelańskich.

Mimo że brak stałego formularza aktów książeżych z całego omawianego tu czasu, można jednak stwierdzić, że zwłaszcza w XII w. wyroki sądów książeżych zredagowane na piśmie różnią się zasadniczo od formuł zwykłych aktów nadawczych czy konfirmacyjnych, choć posiadają wiele cech wspólnych.

Oba wyroki XII-wieczne, Mieszka III dla klasztoru w Mogilnie z 1176 r. w sprawie Radziejowa¹¹ i Kazimierza Sprawiedliwego z 1187 r. w sprawie sporu niejakiego Krzywosąda z biskupstwem płockim¹², znane dziś tylko z kopii, opatrzone są datą roczną wysuniętą na czoło aktu przed intyulację. Nie posiadają też ani inwokacji, ani promulgacji, ani wreszcie koroboracji. Swą postacią zewnętrzną zbliżają się one do aktu notarialnego, z którym mają przede wszystkim wspólną wyekspozowaną na pierwsze miejsce datację. Podobne zjawisko możemy obserwować jeszcze w wyroku sądowym Leszka Białego z 1224 r. (2 ekspedycje)¹³ i w akcie wyroku Bolesława Wstydlwego dla klasztoru w Mogile z 1250 r.¹⁴, gdzie

⁶ Por. o nim ostatnio B. Kürbisówna, *Dagome iudex, studium krytyczne*, Początki Państwa Polskiego, t. I, Poznań 1962, s. 363 nn.

⁷ Por. zestawienie ich u Z. Budkovej, *Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej*, Kraków 1937, z. I, pass.

⁸ Tamże, nr 14, którego datę wypadnie jednak zrektyfikować.

⁹ Tamże, pass.

¹⁰ Dokumentów książeżych czeskich znamy do 1197 r. około 47.

¹¹ *Cod. dipl. Maioris Poloniae*, wyd. I. Zakrzewski, t. I, Poznań 1877, nr 33.

¹² *Cod. dipl. Poloniae*, t. I, nr 5.

¹³ *Cod. dipl. ecclesiae cathedr. Cracoviensis*, wyd. F. Piekosiński, t. I, Kraków 1874, nr 13 i 14.

¹⁴ *Zbiór dyplomów klasztoru mogińskiego*, Kraków 1867, nr 22.

jednak datę poprzedza już inwokacja. Wreszcie podobne rozpoczęcie wyroku sądowego od daty rocznej spotykamy na dwóch wyrokach sądu wojewodzińskiego krakowskiego z 1220 i 1230 r.¹⁵ Poza tymi wyjątkami zwyczaj umieszczania daty rocznej na początku wyroku sądowego książęcego znika w pierwszej połowie XIII w. zupełnie. Dokument sądowy książęcy upodabnia się z biegiem czasu coraz bardziej do zwykłego przywileju nadawczego czy konfirmującego książęcego.

Niemniej istnieją pewne dalsze cechy wspólne dla dokumentu sądowego książęcego końca XII i pierwszej połowy XIII w. Oba akty z XII w. jak również wyrok z 1224 r. pozbawione są inwokacji, arengi, promulgacji i koroboracji. Posiadają natomiast szeroko rozbudowaną narrację i krótką dyspozycję, oznajmującą wolę księcia. Ale od zarania XIII w. formularz dokumentu sądowego się zmienia. Już wyrok z 1212 r. posiada promulgację¹⁶, akty z 1218 i 1238 r. mają inwokację, arengę i promulgację, wreszcie akty wyroków książęcych z 1245 i 1250 r. (3 wypadki)¹⁷ wyposażone są w pełny formularz zwykłych dokumentów książęcych (przywilejów); posiadają tedy inwokację, arengę, promulgację. Wreszcie wszystkie bez wyjątku mają listę świadków, określonych bądź jako uczestniczących przy ogłaszaniu wyroku, bądź biorących udział w jednym ze stadiów czynności prawnej (udział w opisie granic).

Najistotniejszą i najszerzej rozbudowaną częścią dokumentu jest oczywiście narracja zawierająca nie tylko dane o przedmiocie sporu, ale i szereg wiadomości o poszczególnych stadiach procesu. Jest przy tym charakterystyczne, iż mimo że pozew pieczęcią czy pismem znany był procesowi polskiemu co najmniej od zarania XIII w.¹⁸, to w wyrokach książęcych spotykamy o pozwie jedną tylko wzmiankę, i to w najszerzym wyroku z 1176 r.¹⁹, przy czym nie określono bliżej, w jaki sposób pozwani zostali wieśniacy, pismem czy pieczęcią. Zamiast wzmianki o pozwie figuruje w wyrokach na pierwszym miejscu wzmianka o skardze (*querela*), w rodzaju: *intulit causam*²⁰, *est querulatus*²¹, *querulantes*²²,

¹⁵ Tamże, nr 1, 11.

¹⁶ *Cod. dipl. Minoris Poloniae*, wyd. F. Piekosiński, t. I, Kraków 1876, nr 8.

¹⁷ *Cod. dipl. Poloniae*, t. II, cz. 1, nr 3; B. Ulanowski, *Dokumenty kujawskie i mazowieckie*, s. 123, nr 10; *Cod. dipl. Maioris Poloniae*, t. I, nr 253; *Cod. dipl. Poloniae*, t. III, nr 27, t. II, p. 1, nr 46; *Cod. dipl. ecclesiae cathedr. Cracoviensis*, t. I, nr 30.

¹⁸ Por. ostatnio Taubenschlag, *op. cit.*, s. 10, którego dane wymagają jednak korektury.

¹⁹ *Cod. dipl. Maioris Poloniae*, t. I, nr 33.

²⁰ *Cod. dipl. Minoris Poloniae*, t. I, nr 8.

²¹ *Księga henrykowska*, wyd. R. Grodecki, Poznań 1949, s. 263.

²² *Cod. dipl. ecclesiae cathedr. Cracoviensis*, t. I, nr 13.

czy: *cum esset controversia*²³, wreszcie: *traxisset in causam*²⁴. Dalej spotykamy zwroty nie tak wyraźnie wspominające o skardze zanesionej przez stronę, ale mimo to wyrażające tę samą myśl: *orta questione*²⁵ czy *discordia verteretur*²⁶. Nawet w wypadkach kiedy mamy użyte słowo *citaverunt (ad presentiam castellani)*²⁷, nie jesteśmy pewni, czy nie jest to opisanie innymi słowy skargi wniesionej przez stronę przed kasztelana.

Skarga-*querela* jest zanoszona wprost przed księcia, i to często przez jedną ze stron (*coram nobis traxisset in causam*²⁸, *coram nobis in iudicio evocasset*²⁹, *veniens in presentiam ducis*³⁰, *accedens ad nostram presentiam*³¹, *intulit causam in nostra presentia*³², *coram duce publice convenit*)³³.

Rzadsze są natomiast wypadki, kiedy tekst narracji każe się domyślać, iż obie strony zniosły swą skargę bezpośrednio przed księcia (*coram nobis in iudicio decertarent*³⁴, *accedentes ad nostram presentiam*³⁵), nie mówiąc o wypadkach apelacji od wyroku kasztelańskiego czy wojewo-dzińskiego³⁶ lub kiedy stroną skarżącą był sam książę³⁷. Mamy wreszcie kilka wypadków niepewnych³⁸.

Jak z powyższego wynika, nie możemy stwierdzić ani jednego wypadku, aby książę na żądanie pozwu wystosował pozew stronie pozwanej. Tekst dokumentów stwierdza zazwyczaj, że dochodziło do jednostronnego lub obustronnego przedstawienia sporu przed księciem.

Nie będziemy tu wchodzić w zagadnienia czysto prawnej natury, jak *litis contestatio*, który to zwrot wyjątkowo tylko pojawia się w wyrokach³⁹, czy w poszczególne stadia procesu (termin pierwszy, drugi i peremptoryjny), które zostały wystarczająco przedstawione przez Vetu-

²³ Cod. dipl. Poloniae, t. III, nr 24.

²⁴ Cod. dipl. ecclesiae cathedr. Cracoviensis, t. I, nr 30.

²⁵ Zbiór dyplomów klasztoru mogińskiego, nr 13.

²⁶ Cod. dipl. Maioris Poloniae, t. I, nr 272.

²⁷ Zbiór dyplomów klasztoru mogińskiego, nr 22.

²⁸ Cod. dipl. ecclesiae cathedr. Cracoviensis, t. I, nr 30.

²⁹ Ulanowski, op. cit., s. 123, nr 10.

³⁰ Zbiór dyplomów klasztoru mogińskiego, nr 22.

³¹ Cod. dipl. monasterii Tineciensis, wyd. W. Kętrzyński, S. Smolka, Lwów 1875, nr 7.

³² Cod. dipl. ecclesiae cathedr. Cracoviensis, t. I, nr 13.

³³ Cod. dipl. Minoris Poloniae, t. I, nr 8.

³⁴ Cod. dipl. Poloniae, t. III, nr 27.

³⁵ Cod. dipl. monasterii Tineciensis, nr 7.

³⁶ Zbiór dyplomów klasztoru mogińskiego, nr 22; Cod. dipl. Minoris Poloniae, t. I, nr 8.

³⁷ Cod. dipl. Maioris Poloniae, t. I, nr 33.

³⁸ Por. Zbiór dyplomów klasztoru mogińskiego, nr 13; Cod. dipl. Maioris Poloniae, t. I, nr 278.

³⁹ Cod. dipl. ecclesiae cathedr. Cracoviensis, t. I, nr 30.

laniego i Taubenschlaga⁴⁰, a przejdziemy do przedstawienia stadium dowodowego przed sądem.

Oprócz odosobnionego wypadku, kiedy wyrok zapadł zaocznie⁴¹, i kilku wypadków odwołania się do księcia od wyroku kasztelana czy wojewody⁴² dowód przeprowadzony przez strony mógł być trojakiemu rodzaju. Obok bliżej nie sprecyzowanych zwrotów, jak: *testimonio tam digno quam idoneo*⁴³ czy *rei veritate comperta*⁴⁴, spotykamy się z zeznaniami bądźź strony, bądźź obu stron, dalej z zeznaniami świadków, wreszcie z dowodem z dokumentu. Znamy też 2 wypadki, kiedy dowodem dla księcia było zeznanie obu stron; stąd wyrażenia w wyroku: *utraque parte audita et causa discussa*⁴⁵, albo zdanie, że: *iuris est Poloniae . . . testimonio idoneo . . . ad veritatis cognitionem perducere*, przy czym książę każe skarżonych pozwać przed swój sąd⁴⁶. Częściej jednak (3 wypadki) spotykamy się ze świadectwem składanym przez jedną stronę; stąd zwroty: *testimonio . . . Bartonis*⁴⁷, *abbas . . . attestationibus veridicis comprobavit*⁴⁸, *fuerunt litem contestati dicentes*⁴⁹. Niekiedy wreszcie dopuszczany bywał dowód ze świadków, stąd spotykamy zwroty: *ex omnium relatione*⁵⁰, czy wiadomość o zeznaniach złożonych przez powoda i pozwanego⁵¹.

Najczęstszą jednak formą dowodu jest dowód z dokumentu; spotykamy ją w sumie 5 razy. Już najstarszy wyrok ksiązęcy z 1176 r. jako podstawy do wszczęcia procesu opata mogileńskiego z chłopami używa dokumentu nadawczego z 1144 r., który w całości transumuje⁵². Dwukrotnie spotykamy się z lakonicznymi wzmiankami, że strona pozywająca *instrumentum ostendit* lub *instrumentum confirmationis protulit*⁵³. Raz jeden słyszymy nawet o badaniu autentyczności przedstawionego dokumentu, który został w wyniku badań uznany za: *non cancellata, nec abolita, nec in aliqua parte sui viciata*⁵⁴. Na czym jednak to badanie po-

⁴⁰ Por. wyżej, przyp. 1.

⁴¹ *Cod. dipl. Maioris Poloniae*, t. I, nr 278.

⁴² *Cod. dipl. Minoris Poloniae*, t. I, nr 8; *Zbiór dyplomów klasztoru mogileńskiego*, nr 22.

⁴³ *Cod. dipl. Maioris Poloniae*, t. I, nr 272.

⁴⁴ *Cod. dipl. Poloniae*, t. II, cz. 1, nr 46.

⁴⁵ Tamże, nr 253.

⁴⁶ Tamże, nr 33.

⁴⁷ Tamże, t. I, nr 5.

⁴⁸ Tamże, t. III, nr 27.

⁴⁹ *Cod. dipl. ecclesiae cathedr. Cracoviensis*, t. I, nr 30.

⁵⁰ *Zbiór dyplomów klasztoru mogileńskiego*, nr 13.

⁵¹ Ulanowski, *op. cit.*, s. 123, nr 10.

⁵² *Cod. dipl. Maioris Poloniae*, t. I, nr 33.

⁵³ *Zbiór dyplomów klasztoru mogileńskiego*, nr 22; *Księga henrykowska*, s. 263.

⁵⁴ *Cod. dipl. Poloniae*, t. III, nr 24.

legało, dokument nie daje żadnych informacji. Najciekawszy jest wypadek, kiedy to w 1229 r. przed sądem książęcym obie strony: opat tyniecki i niejaki komes Żegota, przedłożyli dwa dokumenty, każdy na swą korzyść⁵⁵. I tu wyrok książęcy brzmi krótko, że komes Żegota cum suo falso privilegio został od swych pretensji oddalony. Jest przy tym rzeczą znamiennej, że zawsze dokument przedstawiany przez osobę czy instytucję duchowną był uznawany za autentyczny.

Wyrok wydawał książę zazwyczaj samoistnie, w imieniu własnym, bez powoływania ciała doradczego do ferowania swej decyzji. Z biegiem czasu jednak, razem ze wzrostem znaczenia możnowładztwa, pojawia się w narracji i zgoda bądź rada baronów danego władcy. Stąd częste zwroty: *sedendo pro tribunali cum nostris baronibus*, czy nawet wprost zaznaczenie, że skarga została wniesiona: *coram nobis et nostris baronibus (requirerent)*. Obok tego spotykamy jednak sformułowania stwierdzające wprost, że wyrok zapadł: *communi consilio baronum nostrorum*⁵⁶, *nobis et nobilibus nostris . . . visum est*⁵⁷, *unanimi consilio baronum nostrorum*⁵⁸ czy *in pleno approbantes consilio*⁵⁹.

W formułach datalnych wyroku przeważa oznaczenie *actum* wskazujące na nacisk na czynność prawną aktu. Tylko dwa wyroki z XIII w. pozbawione są tego określenia. Zamiast *actum* występują niekiedy synonimy: *nobis commorantibus in . . . sententia lata in*⁶⁰. Natomiast w odpowiednich dokumentach książąt wielkopolskich i niekiedy mazowieckich spotykamy się z oznaczeniem *datum*⁶¹. Z wyrazem *actum* czy *datum* połączone jest zawsze oznaczenie miejscowości, gdzie wyrok został wydany; wyjątek od tego (oprócz dwóch dokumentów z XII w.) znamy tylko jeden⁶². Wreszcie podnieść wypadnie okoliczność, że duża część wyroków książęcych zapadała na wiecach książęcych⁶³; znamy ogółem 8 takich wypadków⁶⁴, nadto w jednym wyrok został wydany w obozie (*in statio-*

⁵⁵ *Cod. dipl. monasterii Tineciensis*, nr 7.

⁵⁶ *Cod. dipl. Poloniae*, t. II, cz. 1, nr 46.

⁵⁷ *Cod. dipl. Maioris Poloniae*, t. I, nr 253; tamże, nr 278.

⁵⁸ *Księga henrykowska*, s. 263.

⁵⁹ *Cod. dipl. Minoris Poloniae*, t. I, nr 8.

⁶⁰ *Cod. dipl. monasterii Tineciensis*, nr 7.

⁶¹ *Cod. dipl. Minoris Poloniae*, t. II, nr 403; *Cod. dipl. Poloniae*, t. III, nr 24; *Cod. dipl. Maioris Poloniae*, t. I, nr 253, 272.

⁶² *Cod. dipl. Minoris Poloniae*, t. II, nr 420.

⁶³ O wiecach w Polsce por. S. Zachorowski, *Kolokwia w Polsce*, Kraków 1917.

⁶⁴ *Cod. dipl. ecclesiae cathedr. Cracoviensis*, t. I, nr 13, 30; *Zbiór dyplomów klasztoru mogińskiego*, nr 22; *Cod. dipl. Poloniae*, t. III, nr 24 (zawiera nadto wzmianki o dwóch poprzednich kolokwiach sądowych); *Cod. dipl. Minoris Poloniae*, t. II, nr 403; Ulanowski, *op. cit.*, s. 123, nr 10.

nibus) w czasie krucjaty książąt polskich na pogańskich Prusów⁶⁵. Dowodzi to wymownie uroczystego oznajmienia woli księcia i wydania wyroku nie tylko w obecności wymienionych zawsze w dokumencie świadków, ale wobec licznie zgromadzonego rycerstwa i duchowieństwa przy okazji wiecu czy wyprawy wojennej.

DAS POLNISCHE FÜRSTLICHE GERICHTSDOKUMENT BIS MITTE DES XIII. JH.

Der Verfasser bespricht die diplomatische Seite der fürstlichen Urteilsprüche, von den bis zum Jahre 1250 zwanzig erhalten geblieben sind. Ihre Formeln, die anfänglich von den Formeln von Dokumenten anderen Inhalts beträchtlich abwichen, nähern sich in der ersten Hälfte des XIII. Jh. zu den übrigen allmählich an. Sie behalten jedoch die breit ausgebaute Narration, in der nicht nur die meritorische Seite besprochen wurde, sondern auch Nachrichten über den Verlauf des Prozesses berücksichtigt wurden (Beginn, Beweisführung, Urteilsspruch).

---

⁶⁵ *Zbiór dokumentów klasztoru mogilskiego*, nr 13.